

Elżbieta M. MACH 

Uniwersytet Jagielloński

elzbieta.mach@uj.edu.pl

JOLANTA AMBROSEWICZ-JACOBS, *ISLANDS OF MEMORY: THE LANDSCAPE OF THE (NON)MEMORY OF THE HOLOCAUST IN POLISH EDUCATION FROM 1989 TO 2015*

Jagiellonian University Press, Kraków 2020

Pamięć Holokaustu i antysemityzm to hasła współcześnie obecne w dyskursie społecznym i medialnym, znajdujące swoje miejsce w celach i priorytetach unijnych rozporządzeń i międzynarodowych porozumień¹ oraz w edukacyjnych programach europejskich². Ostatnie dziesięciolecie wiele zmieniły w postrzeganiu kwestii żydowskiej, nie tylko w Polsce, ale i w całej Europie. Europejska Konwencja Praw Człowieka³, zapisy

¹ *European Parliament Resolution on Remembrance of the Holocaust, anti-Semitism and Racism*, Dz.U. UE, CE 253, 13 X 2005 [online] <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/PL/TXT/?uri=OJ:C:2005:253E:TOC>, 10 VI 2021; *Rezolucja Parlamentu Europejskiego z dnia 1 czerwca 2017 r. w sprawie walki z antysemityzmem (2017/2692(RSP))*, Dz.U. UE C z dn. 30 VIII 2018, nr 2018/C/307/29, [online] <https://www.prawo.pl/akty/dz-u-ue-c-2018-307-183,69081811.html>, 10 VI 2021.

² *Program Europa dla Obywateli*, [online] https://ec.europa.eu/info/departments/justice-and-consumers/justice-and-consumers-funding-tenders/funding-programmes/previous-programmes-2014-2020/europe-citizens-efc_en oraz *Citizens, Equality, Rights and Values Programme (CERV)*, [online] <https://ec.europa.eu/info/funding-tenders/opportunities/portal/screen/opportunities/topic-search;callCode=CERV-2021-EQUAL;freeTextSearchKeyword=;matchWholeText=true;typeCodes=1;statusCodes=31094501,31094502,31094503;programmePeriod=null;programCcm2Id=null;programDivisionCode=null;focusAreaCode=null;destination=null;mission=null;geographicalZonesCode=null;programmeDivisionProspect=null;startDateLte=null;startDateGte=null;crossCuttingPriorityCode=null;cpvCode=null;performanceOfDelivery=null;sortQuery=sortStatus;orderBy=asc;onlyTenders=false;topicListKey=callTopicSearchTableState>, 10 VI 2021.

³ *Europejska Konwencja Praw Człowieka po nowelizacji przez protokół 11 i 14, z protokołem nr 1 oraz protokołami 4, 6, 7, 12, 13 i 16*, Europejski Trybunał Praw Człowieka, Strasbourg 2010.

traktatu lizbońskiego⁴, Deklaracja Rady Unii Europejskiej⁵ oraz inne porozumienia międzynarodowe uwrażliwiły europejskie społeczeństwa i elity rządzące na wagę działań antyksenofobicznych, odkłamywanie historii i przywracanie pamięci historycznej, kulturowej i społecznej⁶. Prorównościowa polityka Unii, próby rozliczania się z historycznymi zaszłością, w tym z ludobójstwem Holokaustu, celem budowania Europy wspólnej i spójnej społecznie i kulturowo, wzmocniła odkłamujące historię działania społeczne, medialne i edukacyjne, zarówno na poziomie lokalnym i narodowym, jak i międzynarodowym i ogólnounijnym. Głośne publikacje⁷ odświeżyły tematykę żydowską, rozdrapały patriotyczne rany i odsłoniły blizny historii, skrzętnie ukrywane w fałdach niepamięci. Wzbudziły burzliwą dyskusję, społeczną i medialną polemikę, angażując przygasłe emocje i obnażając ohydę ludzkich przywar, podłości, chciwości i obłudy. Odmitologizowały autowizerunek Polaków uważających się za prawych i miłosiernych. Z jednej strony napiętnowały skrywaną przez dziesięciolecia świadomość czynów nieludzkich, jakich dopuścili się współmieszkańcy polskich miasteczek i wsi, sąsiedzi żydowskich rodzin, przyczyniając się do ich śmierci; a z drugiej strony nakierowały społeczną uwagę na Sprawiedliwych wśród Narodów Świata, ponownie nadając wysoką rangę takim ogólnoludzkim wartościom, jak sprawiedliwość, humanitaryzm i równouprawnienie.

Niebagatelną rolę w procesie przywracania pamięci i konfrontowania rzeczywistości społeczno-kulturowej z zawołanym i zmitologizowanym wyobrażeniem o historycznych meandrach własnego narodu pełni edukacja; od wieków postrzegana jako źródło i ukoronowanie społecznego modelowania, będąca selekcjonerem społecznie i kulturowo uznawanych wartości, wyznacznikiem granic między tym, co swoje, a tym, co obce; tym, co akceptowane, a tym, co niedozwolone. Szkoła wraz z programami oficjalnego nauczania (wraz ze świadomością/lub nieświadomością i chęcią/lub niechęcią nauczycieli do wdrażania tej tematyki do szkolnych działań, jak i wrażliwością/lub obojętnością uczniów i ich gotowością/lub biernością do zmierzania się z emocjonalnie trudnymi zagadnieniami, jest zarówno zwierciadłem procesów społecznych, jak i ich kolebką.

Auschwitz nie spadło z nieba powiedział w swoim przemówieniu Marian Turski⁸, były więzień obozu w Auschwitz, wykazując ewolucję społecznych postaw od zobo-

⁴ *Traktat z Lizbony zmieniający Traktat o Unii Europejskiej i Traktat ustanawiający Wspólnotę Europejską podpisany w Lizbonie dnia 13 grudnia 2007*, Dz.U. UE nr 2007/C306/01 z dn. 17 XII 2007, [online] <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/PL/TXT/?uri=celex%3A12007L%2FTXT>, 10 VI 2021.

⁵ *Deklaracja Rady w sprawie zwalczania antysemityzmu oraz wypracowania wspólnego podejścia do bezpieczeństwa z myślą o skuteczniejszej ochronie społeczności i instytucji żydowskich w Europie – konkluzje Rady (6 grudnia 2018 r.)*, CATS 92 JAI 1251 FREMP 220 COSI 311, nr 15213/18, Bruksela 2018.

⁶ J. Ambrosewicz-Jacobs, *Islands of Memory: The Landscape of the (Non) Memory of the Holocaust in Polish Education from 1989-2015*, Kraków 2020, s. 27-30.

⁷ J.T. Gross, *Sąsiedzi. Historia zagłady żydowskiego miasteczka*, Sejny 2008; J.T. Gross, I. Grudzińska-Gross, *Złote żniwa. Rzecz o tym, co się działo na obrzeżach zagłady Żydów*, Kraków 2011; J.T. Gross, *Strach. Antysemityzm w Polsce tuż po wojnie. Historia moralnej zapaści*, Kraków 2008.

⁸ M. Turski, wystąpienie z okazji obchodów 75. rocznicy wyzwolenia obozu w Auschwitz-Birkenau, 27 I 2020. Przemówienie dostępne [online] <https://www.youtube.com/watch?v=BFb9zxJd45I>, 5 VII 2021.

jętnienia i ignorancji w kierunku nienawiści i przyzwolenia na ludobójstwo. W kontekście tej przestrogi edukacja dla równości, tolerancji i przeciwdziałania ksenofobii nabiera znaczenia i staje się palącą potrzebą współczesnego świata. Edukacja ta jest szczególnie ważna w przypadku polskiego społeczeństwa, przekonanego o swojej doskonałości i wyższości nad innymi nacjami, szczególnie tymi zmarginalizowanymi i w narodowym poczuciu „obcymi”. Słowa Mariana Turskiego nabierają nowego, intensywnego znaczenia w kontekście współczesnego otaczania się murami, izolowania od innych, niedostrzegania cierpienia, zbiorowego braku empatii, społecznego przyzwolenia na odradzające się ruchy nacjonalistyczne.

Serfując po Internecie i księgarniach, można znaleźć materiały edukacyjne dla nauczycieli, wspierające tematyczne samokształcenie. Między innymi Ośrodek Rozwoju Edukacji, Wydział Rozwoju Kompetencji Społecznych i Obywatelskich w 2020 roku opublikował polskojęzyczną wersję materiałów edukacyjnych IHRA zatytułowanych *Materiały do nauczania o Holokauście*⁹, organizowane są warsztaty dla nauczycieli¹⁰ i szkoły letnie¹¹. Jednakże jak wykazują badania Jolanty Ambrosewicz-Jacobs, mimo tak wielu możliwości edukacyjnych stopień świadomości uczniów oraz gotowości nauczycieli do nauczania o Holokauście wciąż jest niewielki.

Publikacja wydana z końcem 2020 roku, nakładem Wydawnictwa Uniwersytetu Jagiellońskiego, zatytułowana *Islands of Memory: The Landscape of the (Non) Memory of the Holocaust in Polish Education from 1989-2015*, autorstwa Jolanty Ambrosewicz-Jacobs, dotyczy problematyki kształtowania zbiorowej i indywidualnej pamięci Holokaustu i roli edukacji w tym procesie, włączając również lokalne działania poszczególnych nauczycieli i instytucji pozarządowych. Wykazuje złożony krajobraz niepamięci Holokaustu w polskiej edukacji, podkreśla wciąż obecny w polskim społeczeństwie, także wśród uczniów i nauczycieli, znaczący dystans społeczny wobec Żydów i zagadnień związanych z ludobójstwem Holokaustu.

Publikacja, jak podkreśla autorka, podzielona została na trzy części główne, zatytułowane: „Pamięć”, „Empiryczne badanie postaw. Część ilościowa” i „Działania. Część jakościowa”. Poprzedza je kilkuelementowa część wstępna informująca o tym, że publikacja jest efektem dwuletniego projektu prowadzanego w latach 2008-2010, sponzorowanego przez International Task Force for International Cooperation on Holocaust Education, Remembrance and Research¹² oraz paryską Fondation pour la Mémoire de la Shoah. Do powstania książki przyczyniły się również pobyt badawczy autorki

⁹ Ośrodek Rozwoju Edukacji, *Materiały do nauczania o Holokauście*, [online] <https://www.ore.edu.pl/2020/07/wytyczne-do-nauczania-o-holokaucie-w-wersji-polskojezycznej/>, 20 VIII 2021.

¹⁰ Ośrodek Rozwoju Edukacji, warsztaty online *Ja – a nauczanie o Holokauście*, [online] <https://www.ore.edu.pl/2020/05/ja-a-nauczanie-o-holokaucie-warsztaty-online/>, 20 VIII 2021.

¹¹ *VIII szkoła letnia Nauczanie o Holokauście*, [online] <https://dzieje.pl/edukacja/viii-szkola-letnia-nauczanie-o-holokaucie>, 20 VIII 2021.

¹² Aktualnie ta międzyrządowa organizacja nosi nazwę The International Holocaust Remembrance Alliance, IHRA. Celem jej działania są edukacja, badania i pamięć o Holokauście, promowanie zobowiązań Deklaracji Międzynarodowego Forum Sztokholmskiego w sprawie Holokaustu, [online] <https://www.holocaustremembrance.com/>, 10 VI 2021.

w Center for Advanced Studies¹³ of the United States Holocaust Memorial Museum z Waszyngtonie, DC; oraz aktywność w ramach the Kościuszko Foundation Scholarship. Autorka składa podziękowania lokalnym instytucjom – Instytutowi Badań Rynku i Opinii Publicznej z Krakowa, Instytutowi Socjologii Uniwersytetu Jagiellońskiego oraz osobom, które brały udział w badaniach. Przedmowa i wstęp zawierają wyjaśnienia terminologiczne, podkreślają i klaryfikują cel publikacji oraz wskazują grupy docelowe i badawcze. Poprzedzają genezę pomysłu na projekt badawczy finalizujący się niniejszą publikacją. Tę wstępną część kończy zestaw pytań i oczekiwań, na które publikacja odpowiada, aby w ramach podsumowań przedstawić konkluzje i rekomendacje dla przyszłych badań i działań edukacyjnych.

W części pierwszej, teoretycznej, dotyczącej pamięci, autorka uważnie analizuje wszelkie aspekty tego pojęcia, badając proces konstrukcji, rekonstrukcji i dekonstrukcji pamięci o Holokauście w Polsce po 2000 roku. Odnosi je ona do dynamiki postaw młodzieży polskiej wobec Żydów, Shoah i pamięci o Zagładzie. Autorka zwraca uwagę na to, że elementy pamięci historycznej, w tym również własny stosunek do lokalnej historii Żydów oraz pamięci Holokaustu, stanowią składową kształtowania tożsamości, lokując jednostkę w splocie wydarzeń i w określonej czasoprzestrzeni.

Znaczącą rolę w budowaniu zbiorowej pamięci historycznej, kształtowaniu postaw i konstruowaniu wiedzy autorka przypisuje muzeom, powołując się na edukacyjną działalność Muzeum POLIN – Muzeum Historii Żydów Polskich oraz Muzeum Auschwitz-Birkenau. Zwraca także uwagę na doniosłość publicznych uroczystości i społecznych akcji przypominających historyczne wydarzenia bądź upamiętniające ich ofiary¹⁴.

Islands of Memory, w pierwszej części publikacji, przeprowadza czytelnika przez wyjaśnienia terminologiczne, ukazuje w wieloaspektowym i wielodyscyplinarnym ujęciu kluczowe pojęcia, takie jak pamięć, trauma, stereotypy i uprzedzenia, antysemityzm. Dotyka zagadnień dysonansu poznawczego i konfliktu, w jaki na różnych poziomach świadomości ludzi i działań instytucjonalnych uwikłana jest pamięć Holokaustu¹⁵.

Doświadczenia autorki i jej wieloletnia praca z oswajaniem tematyki Holokaustu pozwoliły na dogłębne spojrzenie na analizowane zjawiska. Swobodne pasáže między teorią i praktyką, między analizą literatury i opiniami autorytetów a własnymi spostrzeżeniami i doświadczeniami czynią tę książkę unikatowym i niezwykle wartościowym źródłem wiedzy, przemyśleń i rekomendacji. Lekkość pióra, didaskalia i dygresje powodują, że tekst czyta się z przyjemnością, podążając za kluczowym wątkiem każdego z rozdziałów, mimo że porusza on bardzo trudne zagadnienia.

Autorka na podstawie jakościowych i ilościowych badań opisuje proces kształtowania się pamięci o Holokauście wśród polskiej młodzieży, analizuje wiedzę uczniów na temat zagłady Żydów, stosunku młodzieży do tego zjawiska. Zarówno ankietowani nauczyciele, jak i uczniowie oraz badania wykazały śladową obecność na kartach polskich

¹³ Aktualnie funkcjonujący pod nazwą: The Jack, Joseph, and Morton Mandel Center for Advanced Holocaust Studies, [online] <https://www.ushmm.org/research/about-the-mandel-center>, 10 VI 2021.

¹⁴ J. Ambrosewicz-Jacobs, *Islands of Memory...*, s. 41-78.

¹⁵ *Tamże*, s. 257-284.

podręczników tematyki związanej z Holokaustem oraz liczne zaniechania w jej podejmowaniu podczas lekcji szkolnych.

Oprócz bogatej analizy porównawczej stanowisk i opinii międzynarodowego konsorcjum naukowców, psychologów, pedagogów, socjologów, antropologów kultury i innych autorytetów niewątpliwie wartością publikacji są doskonale skonstruowany i opisany warsztat badawczy oraz procedura przeprowadzenia tych badań.

Autorka próbuje wyjaśnić opisywane zjawiska z perspektywy uwarunkowań historycznych, gdzie głównym czynnikiem była II wojna światowa oraz nazistowska okupacja ziem polskich i powojenna sowiecka dominacja; jak również ze społecznego, socjologicznego i psychologicznego punktu widzenia, wyjaśniając mechanizmy ludzkich zachowań, budowania postaw, radzenia sobie z traumą i potrzebą niepamięci. W rozdziale poświęconym zapamiętywaniu lub zapominaniu przeszłości żydowskiej w Polsce autorka opisuje działania instytucji (np. Żydowskiego Instytutu Historycznego) i ludzi – zarówno poczytnych autorów, aktywnych działaczy, jak i zwykłych obywateli, pracujących na rzecz zachowania pamięci wydarzeń związanych z żydowską społecznością mieszkającą w Polsce¹⁶. Przywołuje wydarzenia pogromu kieleckiego, szkolną lekturę *Medalionów* Zofii Nałkowskiej, twórczość Tadeusza Brezy, Jerzego Andrzejewskiego, Czesława Miłosza, Henryka Grynberga, Hanny Krall... literaturę jakże dobrze znaną ze szkolnych analiz podczas zajęć z języka polskiego, a jakże często powierzchownie traktowaną, bez odniesienia do tragedii Holokaustu.

Europejska, a nawet globalna perspektywa opisywanych zjawisk¹⁷ pozwala ujrzeć pamięć i niepamięć Holokaustu nie tylko jako „przypadłość” polską, ale z szerokiej perspektywy akceptacji bądź nieakceptacji brutalnego zjawiska nietolerancji, eksterminacji „gorszych nacji”, odbierania prawa do człowieczeństwa wszystkim „innym” niż ludzie przez dominującą grupę uznaną za „normalnych”. Ta perspektywa pobudza refleksję nad współczesnymi zjawiskami kulturowymi, wartościami głoszonymi przez przywódców państw (szczególnie w dobie odradzających się w Europie nacjonalizmów) i kierunkami polityki społecznej i współczesnego wariantu polityki dobrego sąsiedztwa. Ta perspektywa jest niezwykle ważna w kontekście wspólnej historii i wspólnej teraźniejszości, gdzie konflikt między okupantami a okupowanymi nie jest już taki jednoznaczny, oczywisty i wciąż aktualny. Autorka podkreśla problem z akceptacją historycznych wydarzeń oraz problemy z poradzeniem sobie z traumą wynikającą z działań historycznych, która dotyka współczesne pokolenia dawnych okupantów. Zarówno Niemcy wobec Polaków i Żydów, jak i Polacy wobec swoich żydowskich współobywateli mają do przepracowania wiele traumatycznych zdarzeń i ich konsekwencji. Młode pokolenia, które w jakikolwiek sposób dotknięte były (lub są) traumą wojny, eksterminacji czy terroru, które jedynie z kartek książek do historii znają Holokaust, muszą jakoś poradzić sobie z tym niechcianym dziedzictwem przeszłości.

Zjawisko wtórnego antysemityzmu wyjaśnione między innymi na podstawie opracowań Theodora Adorna, Rainera Erba, Rolanda Imhoffa wraz z wyjaśnieniem podłoża

¹⁶ *Tamże*, s. 78-93.

¹⁷ *Tamże*, s. 94-125.

mesjanistycznego nacjonalizmu Polaków, opisanego w cytowanych przez autorkę pracach Grossa, Głowackiej, Zylińskiej, Koźmińskiej-Frejłak, nie napawają optymizmem w patrzeniu w przyszłość. Szkolne zaniedbania wykazane w części empirycznych analiz wraz z obrazem wyłaniającym się z badania postaw młodzieży i schematów społecznych opisanych przez wyżej wskazanych badaczy i naukowców wskazują konieczność intensyfikacji zajęć edukacyjnych nakierowanych na działania prorównościowe, antysemickie, antyksenofobiczne, na wychowywanie dzieci i młodzieży w duchu pokoju i tolerancji, respektowania europejskich wartości i zapisów karty praw człowieka.

Wrażenie robi podrozdział opisujący rozumienie i postrzeganie Żyda jako „obcego”, gdzie stereotypy pełnią narzędzie budujące tożsamość „swoich” rodaków – Polaków w opozycji do „obcych” Żydów¹⁸. Kim zatem jest ów „obcy”? Autorka przytacza słowa Magdaleny Środy¹⁹, która definiuje „obcego” jako kogoś innego niż społeczność dominująca, nietypowego, spoza porządku wartości i obyczajów przyjętych przez „ogół”, co kreuje wizerunek dewianta, gotowego wszystko niszczyć przez samo swoje istnienie, postrzeganego jako potwora wywołującego odrazę. Brzmi znajomo, nieprawdaz, nawet nie tylko w retrospektywnym odniesieniu do „Żyda”? I budzi refleksję nad współczesnością. Łagodne przejścia od roztrząsań historii do dywagacji dnia codziennego budują poczucie sprawczości, bunt przeciwko zastanemu lub zakonserwowanemu porządkowi społecznych układów. Tak więc książka o pamięci Holocaustu trąca czułe struny człowieczeństwa postrzeganego tu i teraz.

Poza standardową interpretacją źródeł zastanych i dogłębną analizą multidyscyplinarnej literatury przedmiotu autorka w swojej książce przeprowadziła obszerne i dogłębne badania empiryczne, wykorzystała swoje doświadczenia płynące nie tylko z pracy akademickiej, ale również z wieloletniego organizowania i prowadzenia szkół letnich dla nauczycieli oraz międzynarodowych projektów edukacyjno-badawczych, których efektem była publikacja wydana w 2005 roku zatytułowana *Dlaczego należy uczyć o Holokauście*²⁰. Wieloletnia perspektywa czasowa prowadzonych badań i analiz czyni wypracowane z nich wnioski realnymi i ważnymi edukacyjnie i społecznie.

Druga część publikacji została stworzona na podstawie przeprowadzonych badań ilościowych. Zawiera opis badawczej pracy autorki, metodologii i kontekstów prowadzenia wieloletnich badań empirycznych. Badaniom poddano ponad 1000 uczniów szkół średnich oraz 1110 uczniów klas eksperymentalnych. Ponadto przeprowadzono indywidualne wywiady pogłębione z 44 nauczycielami oraz lokalnymi decydentami, liderami, ekspertami i 61 uczniami.

Zastosowane wzajemnie uzupełniających się ilościowych i jakościowych metod badawczych oraz zróżnicowanych narzędzi, takich jak: pogłębione wywiady indywidualne, ankiety, studia przypadku, obserwacje uczestniczące, badania fokusowe pozwoliły na wieloaspektowy ogląd badanych czynników, możliwość porównywania wyników

¹⁸ Tamże, s. 1, 67-173.

¹⁹ M. Środa, *Postawy wobec obcości*, [w:] *Literatura, kultura, tolerancja*, red. G. Gazda, I. Hubner, J. Płuciennik, Kraków 2008, s. 251.

²⁰ J. Ambrosewicz-Jacobs, L. Hońdo, *Dlaczego należy uczyć o Holokauście*, Kraków 2005.

i wysnuwania obiektywnych wniosków na ten temat. Autorka zwraca uwagę na to, że zmienne obejmują takie zjawiska i postawy, jak: etnocentryzm, ksenofobia, samoocena, stosunek do innych mniejszości narodowych, religijnych i etnicznych/cudzoziemców. Badania obejmowały zarówno nauczycieli, jak i uczniów. Jednakże nie przewidywały one testu ani ewaluacji wstępnej ani końcowej w zakresie zmiany. Powodem tego była rozciągłość badań w czasie oraz brak możliwości zbadania wpływu innych czynników, istotnych przy kształtowaniu postaw, np.: środowiska społecznego, postaw rodziców, atmosfery w domu, zaangażowania rodziców w wychowanie uczniów, moralnego wymiaru tego wychowania, etosu rodzinny czy roli multimediiów. W związku z tym badaniom podlegały bezpośrednio działania edukacyjne prowadzone w precyzyjnie zdefiniowanych grupach badawczych oraz wpływ tychże działań na zmianę postaw badanej młodzieży wobec konkretnych czynników i obszarów, między innymi: wiedzy o kulturze i historii Żydów (włączając w to Holocaust), tolerancji i otwartości wobec „inności”, pamięci historycznej i jej identyfikacji w lokalnym środowisku. Analizując badane grupy, autorka brała pod uwagę takie zmienne, jak: antysemityzm (mierzony jako negatywne nastawienie do Żydów), stosunek do Holocaustu, dystans społeczny, akceptacja innych i poczucie bycia akceptowanym, wiedza o Holokauście. Ponadto uwzględniła również: poziom samooceny (oraz edukacyjne sukcesy ucznia w poprzednim roku szkolnym), wiedzę o cudzoziemcach/mniejszościach, kontakt z Żydami oraz religijność uczniów. Zmienne społeczno-demograficzne, które uznano za istotne, to: płeć, region, wiek, wykształcenie rodziców, wielkość miejsca zamieszkania²¹.

Obserwacje skutków wdrażania innowacyjnych programów zarówno do treści obowiązkowej edukacji, jak i do działań pozaszkolnych wykazały, że nie tylko czas i długość nauki szkolnej, ale przede wszystkim jej jakość ma kluczowe znaczenie w kształtowaniu zmiany postaw młodzieży wobec zagadnienia Holocaustu i wobec otwartości kulturowej.

Dzięki takiemu wieloczynnikowemu podejściu do badań i analiz autorka uzyskała nowe spojrzenie na problematykę konstruowania, rekonstruowania i dekonstruowania zbiorowej i jednostkowej pamięci w odniesieniu do kultury żydowskiej oraz na edukację o Holokauście.

Główną hipotezą badań ilościowych było założenie, iż postawy antysemickie wśród polskiej młodzieży wciąż są obecne, a ich intensywność jest uzależniona od wieku i poziomu wykształcenia (zbadano również różnice międzypokoleniowe). Grupami badawczymi byli dobrani losowo uczniowie ogólnopolskich szkół ponadpodstawowych – liceów, techników i szkół zawodowych oraz porównawcza grupa młodzieży realizująca eksperymentalne programy dydaktyczne promujące kulturę żydowską, otwarcie kulturowe i akceptację „inności”. Zakładano, że postawy uczniów z klas eksperymentalnych będą bardziej przychylne wobec Żydów i pamięci o Zagładzie. Ponadto zakładano, że poziom akceptacji (akceptowanie wszelakich „innych” oraz poczucie bycia akceptowanym) ma kluczowe znaczenie w kształtowaniu postaw antysemickich. Nie bez znaczenia było miejsce zamieszkania oraz społeczne otoczenie uczniów i szkoły, jak również

²¹ J. Ambrosewicz-Jacobs, *Islands of Memory...*, s. 201.

czynnik płci – wśród dziewcząt zauważono zdecydowanie większy poziom tolerancji dla „inności”.

Pomiar społecznego dystansu podczas definiowania postaw antysemickich i uwewnętrzniania stereotypów związanych z kulturą Żydów oraz „innością”, przeprowadzono między innymi, opierając się na narzędziach badawczych Roberta Parka, Emory Bogardusa, Marka Kuci oraz na skali pomiaru postaw Rensisa Likerta, skali pomiaru antysemityzmu Daniela J. Levinsona i Nevitta R. Sanforda²².

Podczas analiz zastosowano pojęcie dystansu społecznego rozumianego jako poziom przyzwolenia na zbliżenie się „obcego/drugiego” do badanego w kontakcie osobistym i społecznym i określano jego poziom na skali od postawy akceptacji do niechęci. W badaniach tych do pomiaru poziomu niechęci międzyetnicznej wykorzystano tak zdefiniowany zakres dystansu społecznego.

Badania ukazały, że w ciągu 10 lat (1998-2008) odsetek młodzieży wykazującej brak empatii i chęci otwarcia na sprawy żydowskie wzrósł o 9%, co autorka przypisała rosnącemu brakowi współczucia wobec Żydów i obronie osób cierpiących i poszkodowanych we własnych grupach społecznych.

Prowadzone badania empiryczne potwierdziły założone na wstępie hipotezy. Wykazały one, iż wśród polskiej młodzieży nadal są obecne etnocentryczne i antysemickie postawy, choć część badanych osób prezentowała nieco bardziej pozytywne lub neutralne postawy wobec mniejszości i Żydów niż w badaniach przeprowadzonych 10 lat wcześniej. Zauważono znaczącą rozbieżność w postawach młodzieży z grupy doboru randomowego i tej, która uczestniczyła w eksperymentalnych projektach edukacyjnych. Uczniowie przeciętnych klas z polskich szkół nieuczestniczący w eksperymentalnym programie wykazywali postawy ksenofobiczne i niechętnie wszelakim „obcym”. Badania prowadzone na przestrzeni 10 lat, w tym analiza danych statystycznych, wykazały również, że z upływem lat wzrosła wśród młodzieży świadomość współczesnych skutków Holokaustu²³.

Wyniki badań ilościowych potwierdziły zasadnicze znaczenie roli szkolnej edukacji w budowaniu wizerunku świata, kształtowaniu postaw społecznych (także tych wobec wszelakich mniejszości, a w tym Żydów) oraz budowaniu pozytywnego autowizerunku i poczucia własnej wartości, które są podstawą otwartości i gotowości do akceptacji wszelakich „inności”. W kontekście mobilnej Europy i płynnej baumanowskiej rzeczywistości szkolna edukacja antyksenofobiczna i protolerancyjna, niezaniebująca pamięci kulturowego dziedzictwa Europy (także tego dziedzictwa niechcianego i traumatycznego), szczególnie w odniesieniu do polskiej młodzieży, może mieć kluczowe znaczenie również w kontekście przygotowania młodych ludzi do radzenia sobie na europejskim rynku pracy, który funkcjonuje w pluralistycznej i wielokulturowej rzeczywistości.

Trzecia część publikacji jest poświęcona rezultatom wyników jakościowych badań empirycznych. Stanowi szczegółową analizę uwarunkowań, w jakich działa obecnie i działała na przestrzeni lat okresu badań polska edukacja. Autorka ukazuje te mechanizmy w kontekście zjawisk ponadnarodowych i europejskich. Swoją argumentację

²² *Tamże*, s. 198-200.

²³ *Tamże*, s. 285-288.

i dokonywane analizy opiera o doświadczenia i rezultaty prac uznanych autorytetów w dziedzinie nauk socjologicznych, psychologicznych i edukacyjnych. Przedstawia działania polskich i międzynarodowych organizacji pozarządowych na rzecz ochrony pamięci Holokaustu, edukacji ku otwartości oraz aktywności lokalnej. Powołując się między innymi na zapisy Rady Europy, rekomendacje Parlamentu Europejskiego, porozumienia ministrów edukacji w Strasburgu w 2002 roku, działania UNESCO i inne, wykazuje wagę omawianego zagadnienia i europejskie, a nawet ogólnoswiatowe osiągnięcia i uzgodnienia w kwestii ochrony pamięci Holokaustu i kultury żydowskiej; jak również kierunku rozwoju polityki edukacyjnej dla zapewnienia wdrażania tych zagadnień do szkolnych programów. Podkreśla także wagę edukacji pozaszkolnej, w której muzea, galerie, miejsca pamięci winne są nie tylko świadczyć o wydarzeniach z przeszłości, ale także prowadzić działalność edukacyjną i wdrażać międzynarodowe uzgodnienia, cele i priorytety do swojej codziennej aktywności²⁴. Prowadząc badania fokusowe, wywiady, analizy studiów przypadku i obserwacje projektów szkolnych, autorka doceniła działania nauczycieli, którzy wdrażali pozaprogramowe treści nauczania lub prowadzili z uczniami dodatkowe zajęcia (między innymi przykładem były lekcje prowadzone w Warszawie przez Roberta Szuchtę oraz działania prowadzone w Lublinie przez Ośrodek Brama Grodzka – Teatr NN). Autorka daje wiele przykładów dobrych praktyk, wskazuje instytucje, osoby, udane przedsięwzięcia edukacyjno-społeczne, które mogą być dla czytelnika wzorem i inspiracją do podejmowania własnych działań.

Wyniki tej części badań wykazują bezsprzecznie ogromną wartość prowadzonej akcji edukacyjnej, pozytywną zmianę postaw młodzieży, pobudzenie ich aktywności w kierunku samodzielnego eksplorowania historii lokalnych miejsc i ich dziedzictwa kulturowego w poszukiwaniu śladów „obcych”, wzrost poziomu akceptacji, tolerancji i przyzwolenia na „inność”. Oswajanie stereotypów skutkowało nie tylko wzmacnianiem pamięci historycznej, w tym świadomości lub/i pamięci Holokaustu, ale także aktywizowało młodzież w kierunku działań na rzecz lokalnych społeczności. Autorka opisała przemiany postaw i samoświadomości, jakie następowały u uczniów biorących udział w projektach edukacyjnych. Istotnym doświadczeniem okazało się spotkanie polsko-izraelskiej młodzieży, jakie miało miejsce w Kielcach²⁵.

Autorka, konkludując swoje badania, analizę literatury oraz refleksje, wskazała palącą potrzebę włączenia tematyki żydowskiej do szkolnych programów nauczania oraz konieczność wzmocnienia i wzbogacenia kształcenia nauczycieli w tym zakresie. Zagadnienia związane z nauczaniem o Holokaucie, choć znajdują swoje opracowania w literaturze przeznaczony dla nauczycieli²⁶, nie należą do powszechnie znanych i stosowanych w szkołach. Niestety, postawy antysemickie i brak tolerancji na „inność” (także w odniesieniu do innych mniejszości zamieszkujących Polskę, włączając w to osoby LGBTQ+)

²⁴ *Tamże*, s. 293-327.

²⁵ *Tamże*, s. 330-371.

²⁶ *Podróż w przeszłość – nauka na przyszłość. Podręcznik dla nauczycieli*, FRA – Agencja Praw Podstawowych Unii Europejskiej, Wiedeń 2010, [online] https://fra.europa.eu/sites/default/files/fra_uploads/1218-187088_FRA_HOLOCAUST_HANDBOOK_PL_BAT.pdf, 20 VIII 2021.

nadal są obecne w środowisku polskiej młodzieży, choć część grupy badanej starała się wykazywać pozytywne lub neutralne nastawienie. Wiedza nastolatków na temat współcześnie żyjących w Polsce mniejszości była niezwykle ograniczona i powierzchowna, opierająca się głównie na stereotypach. Wyniki te potwierdzają również badania przeprowadzone przez CBOS w roku 2000, gdzie wykazano, że nazwy Auschwitz i Birkenau osobom w wieku powyżej 35 roku życia (o niskim poziomie wykształcenia i głównie mieszkających w małych miejscowościach) kojarzą się głównie z miejscem męczeństwa narodu polskiego; natomiast młodszemu pokoleniu (mającemu wykształcenie wyższe) nazwy te kojarzą się również z zagładą Żydów²⁷. Autorka w procesie edukacji uznała za ważną potrzebę budowania wrażliwości odnoszącej się do żydowskiego dziedzictwa kulturowego i jego miejsca w dziedzictwie lokalnym, narodowym i europejskim. Dostrzegła niechęć do uznawania obecności Żydów w polskiej kulturze i postrzeganie Holocaustu głównie w aspekcie odległego wydarzenia historycznego, niemającego wiele wspólnego z Polakami, prócz tego, że miało ono miejsce na terenie okupowanej Polski. Wzmocnienie akcji edukacyjnej pozwoliłoby na większą otwartość młodzieży (a co za tym idzie, w przyszłości również osób dorosłych). Optymizmem natomiast napawały wyniki badania młodzieżowej grupy eksperymentalnej, gdzie postawy otwartości, tolerancji, ciekawości i chęć eksplorowania lokalnego dziedzictwa kulturowego oraz uwrażliwienie na pamięć o ludobójstwie były zdecydowanie wyższe niż w grupie badanych pozbawionej eksperymentalnego procesu dydaktycznego. W grupach eksperymentalnych mniejszy był również dystans społeczny wobec Żydów i nie pojawiały się obawy, że mniejszości mogą działać na szkodę Polaków. Do czynników różnicujących postawy młodzieży należały także: płeć (dziewczeta były bardziej tolerancyjne niż chłopcy), miejsce zamieszkania (osoby z małych miasteczek i wsi wykazywały wyższy poziom antysemityzmu), poziom wykształcenia (młodzież liceów była bardziej otwarta i mniej ksenofobiczna niż młodzież ze szkół zawodowych i technicznych). Wyniki tych badań i skutki podjętych programów eksperymentalnych podkreślają niebagatelną rolę edukacji i szkoły jako instytucji wychowującej w kształtowaniu współczesnego społeczeństwa – nowoczesnego, otwartego na zróżnicowanie, empatycznego i gotowego do wdrażania w codziennym życiu podstawowych humanitarnych wartości.

Autorka podkreśliła zaniepokojenie tym, że ludobójstwo Żydów jest w szkolnych programach przedstawiane jako wyizolowany fakt historyczny, bez związku z budowaniem otwartości na różnorodność i akceptację kulturowego zróżnicowania, a przede wszystkim bez powiązania rozumienia mechanizmu masowego ludobójstwa z przemocą i łamaniem praw człowieka. Okazjonalne nauczanie nie sprzyja przekazywaniu ugruntowanej wiedzy ani systematycznemu kształtowaniu postaw społecznych. Nie ułatwia rozumienia ani historii Europy, ani historii Polski, ani historii lokalnej. Tworzący się dysonans poznawczy i konflikt pamięci wobec świadomości historycznej i włączenia ludobójstwa Żydów w narrację wojenną i narodową martyrologię tworzy w procesie edukacyjnym bariery zrozumienia opisywanych zjawisk, wzięcia za nie

²⁷ *Auschwitz-Birkenau w pamięci zbiorowej – 75 lat po wyzwoleniu. Komunikat z badań nr 12/2020*, CBOS, Warszawa I 2020, [online] <https://www.cbos.pl/PL/szukaj/szukaj.php>, 20 VIII 2021.

odpowiedzialności i rozliczenia się z historią. Taki obraz Holokaustu wyłaniający się ze szkolnej edukacji skutkuje nie tylko negatywnymi wobec Żydów postawami, ale również czynną afirmacją tych postaw, objawiającą się między innymi antysemickimi napisami graffiti na murach, nierażących nikogo antysemickimi dowcipami o Żydach, pejoratywnym zabarwieniem popularnych powiedzonek, w których żydostwo jest wstydliwą przywarą etc.

Oczywiście poza omówieniem skutków realizacji oficjalnego, szkolnego programu nauczania, w którym skrupulatnie jest omijana problematyka żydowska (zarówno kulturowe dziedzictwo, jak i zagłada Żydów), autorka, konkludując swoje badania, podkreśliła znaczącą rolę aktywnych nauczycieli, dla których omawiane zagadnienie są ważnym komponentem nauczania i wychowania, jak również działalność niektórych szkół, muzeów i pozarządowych instytucji czy obecność w przestrzeni publicznej wydarzeń o charakterze promującym żydowskie dziedzictwo kulturowe (np. Festiwal Kultury Żydowskiej, corocznie odbywający się w Krakowie).

Doskonale skonstruowany tytuł publikacji, adekwatnie do edukacyjnych działań polskich szkół i współczesnego obrazu świadomości Holokaustu w oczach Polaków, maluje symboliczny, aczkolwiek rzeczywisty obraz wysp pamięci pojawiających się sporadycznie na oceanie ludzkiej niepamięci lub niechęci pamiętania. Wysp, które powinny być wspierane i chronione siłą instytucji państwowych, gdyż, jak pisze autorka, to właśnie pamięć żyjąca w młodych pokoleniach jest często jedynym nagrobkiem i świadectwem dziejów Żydów zamordowanych na polskiej ziemi.

Nie sposób wymienić wszystkich opisanych w tej publikacji wydarzeń, studiów przypadku, obserwacji, by nie zabrać czytelnikowi smaku odkrywania jej poszczególnych kart.

Opisywane zagadnienia i problematyka nie czynią z tej publikacji radosnej lektury „do poduszki”. Książka porusza zagadnienia traumatyczne, przywraca pamięć niechcianych zdarzeń. Być może dotknie osobistych historii i rodzinnego dziedzictwa kulturowego czytelnika. Być może nauczycielom wskaże obszary zawodowych zaniedbań, kierunek zmiany/uzupełnienia treści lub form nauczania. Być może uruchomi potrzebę ich własnego rozwoju.

Praca Jolanty Ambrosewicz-Jacobs stanowi niewątpliwie dokładną analizę badanego zjawiska. Porusza emocje, uruchamia wyobraźnię, wzbudza refleksję. Gładka narracja, wieloaspektowe ujęcia, zgrabne powiązania pomiędzy naukowymi teoriami a opisem badanych zjawisk (także osobiste refleksje autorki i współczesne wypowiedzi uczniów) powodują, że mimo trudnej tematyki publikację czyta się z zainteresowaniem i z wyczekiwaniem zawartości kolejnych rozdziałów. Jest ona skarbnicą wiedzy teoretycznej i kopalnią dobrych, praktycznych przykładów budowania postaw otwartości i tolerancji w procesie edukacyjnym. Niezwykle bogata bibliografia, skupiająca przegląd aktualnej literatury tematu, stanowi wartość dodaną publikacji.

Na zakończenie recenzji książki pt.: *Islands of Memory: The Landscape of the (Non) Memory of the Holocaust in Polish Education from 1989 to 2015* warto zwrócić uwagę na postać i podkreślić profesjonalizm autorki, która niemal całe swoje naukowe życie poświęciła zgłębianiu zagadnień związanych z działaniami na rzecz ocalenia pamięci

kultury żydowskiej, uszanowaniu tragizmu Holokaustu i edukowaniu nauczycieli, młodzieży i studentów w kierunku tolerancji, otwartości na innych, walki z ksenofobią i antysemityzmem.

BIBLIOGRAFIA

- VIII Szkoła Letnia NAUCZANIE o Holokauście, [online] <https://dzieje.pl/edukacja/viii-szkola-letnia-nauczanie-o-holokaucie>.
- Ambrosewicz-Jacobs J., *Islands of Memory: The Landscape of the (Non) Memory of the Holocaust in Polish Education from 1989-2015*, Kraków 2020.
- Ambrosewicz-Jacobs J., Hońdo L., *Dlaczego należy uczyć o Holokauście*, Kraków 2005.
- Auschwitz-Birkenau w pamięci zbiorowej – 75 lat po wyzwoleniu. Komunikat z badań nr 12/2020*, CBOS, Warszawa I 2020, [online] <https://www.cbos.pl/PL/szukaj/szukaj.php>.
- Citizens, Equality, Rights and Values Programme (CERV)*, [online] <https://ec.europa.eu/info/funding-tenders/opportunities/portal/screen/opportunities/topic-search;callCode=CERV-2021-EQUAL;freeTextSearchKeyword=&matchWholeText=true;typeCodes=1;statusCodes=31094501,31094502,31094503;programmePeriod=null;programCcm2Id=null;programDivisionCode=null;focusAreaCode=null;destination=null;mission=null;geographicalZonesCode=null;programmeDivisionProspect=null;startDateLte=null;startDateGte=null;crossCuttingPriorityCode=null;cpvCode=null;performanceOfDelivery=null;sortQuery=sortStatus;orderBy=asc;onlyTenders=false;topicListKey=callTopicSearchTableState>.
- Deklaracja Rady w sprawie zwalczania antysemityzmu oraz wypracowania wspólnego podejścia do bezpieczeństwa z myślą o skuteczniejszej ochronie społeczności i instytucji żydowskich w Europie – konkluzje Rady (6 grudnia 2018 r.)*, CATS 92 JAI 1251 FREMP 220 COSI 311, nr 15213/18, Bruksela 2018.
- European Parliament Resolution on Remembrance of the Holocaust, Anti-Semitism and Racism*, Dz.U. UE, CE 253, 13 X 2005, [online] <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/PL/TXT/?uri=OJ:C:2005:253E:TOC>.
- Europejska Konwencja Praw Człowieka po nowelizacji przez protokół 11 i 14, z protokołami nr 1 oraz protokołami 4, 6, 7, 12, 13 i 16*, Europejski Trybunał Praw Człowieka, Strasbourg 2010.
- Gross J.T., *Sąsiedzi. Historia zagłady żydowskiego miasteczka*, Sejny 2008.
- Gross J.T., *Strach. Antysemityzm w Polsce tuż po wojnie. Historia moralnej zapaści*, Kraków 2008.
- Gross J.T., Grudzińska-Gross I., *Złote żniwa. Rzecz o tym, co się działo na obrzeżach zagłady Żydów*, Kraków 2011.
- Ośrodek Rozwoju Edukacji, *Materiały do nauczania o Holokauście*, [online] <https://www.ore.edu.pl/2020/07/wytyczne-do-nauczania-o-holokaucie-w-wersji-polskojezycznej/>.
- Ośrodek Rozwoju Edukacji, *warsztaty online Ja – a nauczanie o Holokauście*, [online] <https://www.ore.edu.pl/2020/05/ja-a-nauczanie-o-holokaucie-warsztaty-online/>.
- Podróż w przeszłość – nauka na przyszłość. Podręcznik dla nauczycieli*, FRA – Agencja Praw Podstawowych Unii Europejskiej, Wiedeń 2010, [online] https://fra.europa.eu/sites/default/files/fra_uploads/1218-187088_FRA_HOLOCAUST_HANDBOOK_PL_BAT.pdf.

- Program Europa dla Obywateli*, [online] https://ec.europa.eu/info/departments/justice-and-consumers/justice-and-consumers-funding-tenders/funding-programmes/previous-programmes-2014-2020/europe-citizens-efc_en.
- Rezolucja Parlamentu Europejskiego z dnia 1 czerwca 2017 r. w sprawie walki z antysemityzmem (2017/2692/(RSP))*, Dz.U. UE C z dn. 30 VIII 2018, nr 2018/C/307/29, [online] <https://www.prawo.pl/akty/dz-u-ue-c-2018-307-183,69081811.html>.
- Środa M., *Postawy wobec obcości*, [w:] *Literatura, kultura, tolerancja*, red. G. Gazda, I. Hubner, J. Płuciennik, Kraków 2008.
- The International Holocaust Remembrance Alliance, IHRA, [online] <https://www.holocaustremembrance.com/>.
- The Jack, Joseph, and Morton Mandel Center for Advanced Holocaust Studies, [online] <https://www.ushmm.org/research/about-the-mandel-center>.
- Turski M., wystąpienie z okazji obchodów 75. rocznicy wyzwolenia obozu w Auschwitz – Birkenau, 27 I 2020. Przemówienie dostępne [online] <https://www.youtube.com/watch?v=BFb9zxJd45I>.
- Traktat z Lizbony zmieniający Traktat o Unii Europejskiej i Traktat ustanawiający Wspólnotę Europejską podpisany w Lizbonie dnia 13 grudnia 2007*, Dz.U. UE nr 2007/C306/01, z dn. 17 XII 2007, [online] <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/PL/TXT/?uri=celex%3A12007L%2FTXT>.

Elżbieta M. MACH – doktor nauk społecznych w zakresie pedagogiki, europeistka, adiunkt Instytutu Studiów Europejskich UJ, ekspert w zakresie podręczników do nauczania podstawowego, ekspert Fundacji Rozwoju Systemu Edukacji (FRSE) oraz Agencji Wykonawczej ds. Edukacji Audiowizualnej i Kultury w dziedzinie europejskich programów edukacyjnych. Zainteresowania badawcze: edukacja europejska, polityka edukacyjna Unii Europejskiej, socjologia edukacji, edukacja i tożsamość, obywatelstwo europejskie, aktualne procesy społeczno-kulturowe widziane w perspektywie zmian edukacyjnych.